

Katsauksia – Översikter

Tieto, intressit ja muuttoliiketutkimus¹

HILL KULU

Maantieteen instituutti, Tarton yliopisto/

Maantieteen laitos, Helsingin yliopisto

Nykyisen muuttoliiketutkimuksen synty voidaan yhdistää Earnst Georg Ravensteinin nimeen (Lee 1966: 47; Grigg 1977: 41). 1800-luvun lopulla ilmestyneet Ravensteinin tutkimukset (1885; 1889) olivat ensimmäisiä, joissa analysoitiin tuonaikaisia muuttoliikeprosesseja ja painotettiin tarvetta löytää muuttoa ohjaavat lait. Ravensteinin osuutta muuttoliiketutkimuksen historiassa on vaikea aliarvioida. Hänen tahtonsa löytää »muuton lait», jotka kuvaamisen ja selittämisen lisäksi auttaisivat myös ennustamaan muuttoa, on ollut alan historiassa keskeinen metodologinen imperatiivi ja tutkimuksia kannustava voima. Näin on jokainen tutkijoiden sukupolvi yrittänyt luoda kaikenkattavan teorian, jonka avulla voitaisiin jäljittää ihmiskunnan muuttoliikehistoria ja samalla katsoa tulevaisuuteen. »Muuton lakien» ja vieläkin tärkeämpi ilmiöiden hallintaan ja ennustamiseen tarvittavan tiedon etsiminen viittaavat (modernin) luonnontieteellisen ajattelutavan, naturalismin, yksinvaltaan muuttoliiketutkimuksen lyhyessä historiassa.

Viimeisen kymmenen vuoden aikana tilanne on muuttunut. Kasvava behaviorismin, behavioralismin ja funktionalismin klassisten naturalististen lähestymistapojen arvostelu on johtanut muuttoliiketutkijat etsimään uusia lähestymistapoja (ks. Findlay & Graham 1991; Halfacree & Boyle 1993; Moon 1995). Sen myötä on alettu kiinnittää yhä enemmän huomiota tutkimuksessa saadun tiedon olemukseen ja sen rooliin yhteiskunnassa. Muuttoliiketutkimukselle tähän saakka itsestään selviä tavoitteita on alettu arvostella laajemmaltikin. On painotettu tarvetta liittää näkökulmaltaan kaventunut muuttoliiketutkimus tämänpäiväiseen yhteiskuntatieteelliseen ajatteluun (vrt. Findlay & Graham 1991: 160–161).

Mitkä ovat mahdollisuutemme? Ennen kuin esitän oman käsitykseni ja samalla myös taustan virolaiselle paluumuuttotutkimukselle (ks. Kulu 1997), teen lyhyen mutta olennaisen katsauksen

yhteiskuntatieteiden metodologian ja tieteenfilosofian lähihistoriaan. Se auttaa ymmärtämään tämän päivän tieteellisen ajattelun luonnetta laajemmin ja näin hahmottamaan muuttoliiketutkimuksen mahdollisuuksia.

Fundamentalismi ja antifundamentalismi yhteiskuntatieteissä

Yhteiskuntatieteellisen ajattelun historiaa ovat muotoilleet kilpailevat lähestymistavat, erilaiset käsitykset yhteiskunnallisten ilmiöiden olemuksesta ja yhteiskuntatieteiden tavoitteista. Siitä huolimatta perinteisillä lähestymistavoilla on myös jotain yhteistä. Niitä yhdistää tahto löytää ilmiöiden »todellinen» luonne ja yhteiskuntatieteille »oikea» metodi. Pyrkimys esiintyy sekä positivistien ja hermeneutikkojen että marxilaisten ja funktionalistien teoksissa (vrt. Bernstein 1983: 1–49). Halu löytää objektiivinen kriteeri, joka takaisi tiedon todenmukaisuuden ja auttaisi kehittämään tieteellisen metodin, on ollut yhteiskuntatieteellisen, ja laajemmin 1500–1600-luvuilla syntyneen modernin tieteellisen ajattelutavan, yksi ominaisimpia piirteitä (ks. Rorty 1980: 3–13; 1982: 191–210).

Viimeisten vuosikymmenien aikana tilanne on muuttunut. Aiempien fundamentalististen vakuumusten rinnalle on tullut myös vastakkaisia käsityksiä. Tällaista suuntautumista voidaan havaita sekä kulttuurimaantieteen ja yhteiskuntatieteiden kehitystä seurattessa että myös käsiteltäessä tieteenfilosofiaa laajemmin. Kun fundamentalistit yrittävät löytää yhteiskuntatieteille »oikean» metodin, antifundamentalistit puolestaan painottavat, ettei ole olemassa sellaista objektiivista kriteeriä, jonka perusteella voitaisiin päättää jollakin lähestymistavalla saadun tiedon olevan muita totuudenmukaisempaa (vrt. Rorty 1982: 165–167; Bernstein 1983: 8–9; Niiniluoto 1983: 220). Näin ollen antifundamentalisteille ovat kaikki lähestymistavat tavallaan »oikeita».

Nykyisten antifundamentalististen käsitysten synty ja suosio juontavat juurensa 1950-luvun lopussa ja 1960-luvun alussa tieteenfilosofiassa tapahtuneisiin muutoksiin. Tuolloin useat filosofit

¹ Kirjoitus perustuu 6. kesäkuuta 1997 Helsingin yliopistossa väitöstilaisuudessa pidettyyn lectio praecursoriaan.

ja tieteilijät painottivat positivistiseen ajattelutapaan perustuvan tieteenkäsityksen erheellisuutta (vrt. Sintonen 1986: 18–21). Esimerkiksi Norwood Hanson (1958) kritisoi positivismin empiiristä epistemologiaa ja erityisesti sen yrityksiä redusoida tieto havaintoihin. Hän painotti, ettei todellisuudessa ole olemassa »puhtaita» faktoja, vaan ne ovat aina »teoriapitoisia» (Tuomela & Patoluoto 1975: 189–191). Thomas Kuhn meni vieläkin pidemmälle. Teoksessaan *The structure of scientific revolutions* (1962) hän kumosi myytin ahistoriallisen objektiivisen tiedon mahdollisuudesta ja osoitti, että tieto riippuu tieteessä kulloinkin vallitsevasta maailmankuvasta eli paradigmatista. Kuhnin mukaan on siis teoria se, joka määrää havaintojen sisällön eikä päinvastoin, kuten positivistit ajattelivat (Trigg 1985: 13).

Kuhnin ja hänen aikaistaensa näkemykset ovat suuresti vaikuttaneet tieteellisen ajattelun kehitykseen. Toisaalta 1960-luvulla tuli selväksi, ettei positivistinen lähestymistapa ole enää klassisessa muodossaan kylliksi vakuuttava. Toisaalta taas Kuhnin tutkimuksen ansiosta alettiin yhä enemmän kiinnittää huomiota tiedon kontekstuaalisuuteen (Niiniluoto 1983: 210). Tältä pohjalta kehittyi myöhemmin kokonainen tutkimussuunta, tieteen sosiologia, jonka tavoitteeksi tuli analysoida tiedon ja sosiaalisen ympäristön välisiä yhteyksiä (ks. Berger & Luckmann 1967; Barnes & Bloor 1982). Tiedon riippuvuutta kontekstista korostivat teoksissaan myös kontinentaalisen filosofian edustajat. Mielenkiintoisia esimerkkejä ovat tässä mm. Michel Foucault'n (1970; 1972) teokset, joissa hän tutkiessaan tiedon historiallista kehitystä havaitsi, että kullakin aikakaudella on oma ajattelujärjestelmänsä. Se puolestaan määrää, miten kunakin aikana maailma nähdään ja mitä pidetään tietona (Rorty 1982: 204; Unwin 1992: 26–28; Benko 1995: 6–7).

Fundamentalismin ja antifundamentalismin erimielisyydet rajoittuivat 1960–1970-luvuilla lähinnä tieteenfilosofiaan, mutta 1970-luvun lopulla ja 1980-luvun alussa tulivat vastakkaiset näkemykset yhä enemmän esille myös yhteiskuntatieteissä, mm. kulttuurimaantieteessä. Eräänä 1980-luvulle ominaisena piirtenä yhteiskuntatieteissä ja tieteenfilosofiassa laajemmaltikin voidaan pitää realismin ja relativismin kiistaa (ks. Niiniluoto 1990: 43–87; Löhkivi 1995; 1996). Kummassakin tapauksessa on kysymys yrityksestä ratkaista »modernin tiedon ongelma» tilanteessa, jossa aiemmat fundamentalistiset käsitykset ovat osoittautuneet käyttökelvottomiksi (vrt. Häkli 1994: 10–14). Realismia voidaan tässä tapauksessa tarkastella ajatusvirtana, jonka tarkoituksena on fundamentalististen käsitysten osittainen rekonstruktio tieteessä. Realistit koettavat ottaa huomioon sekä tieteen

aiemmat saavutukset että sen arvostelun, jonka tie-de on viimeisten vuosikymmenien aikana saanut osakseen. Realistien mielestä on siis totuudenmu-kaisten tiedon saaminen maailmasta kuitenkin mahdollista, vaikka totuutta kohti liikutaankin askel askeleelta, erehdysten kautta. Todellisuus itse toimii erilaisten lähestymistapojen ja teorioiden objektiivisuuden arvostelun kriteerinä (Niiniluoto 1980: 230).

Relativistien mielestä eri lähestymistavat näke-vät maailmassa tapahtuvan eri tavoin eikä ole ole-massa objektiivista kriteeriä, jonka perusteella voitaisiin sanoa jonkin niistä antavan maailmasta todenmukaisemman kuvan kuin muut (Niiniluoto 1984: 258–259). Voidaan siis puhua sekä eri maa-ilmoista että maailman eri versioista, jotka ovat yhteismitattomia. Objektiivisuudesta ja totuudesta voidaan puhua vain jonkin tietyn version puit-teissa (Little 1991: 203–207).

Klassisesti ovat siis eri näkemykset yhteiskun-tatieteissä perustuneet fundamentalistisiin käsityk-siin. Niiden tehtävänä on ollut selvittää yhteiskun-nallisten ilmiöiden »todellinen» olemus ja löytää yhteiskuntatieteille »oikea» metodi. Viime vuosi-kymmenien aikana on aiempia fundamentalistisia tieteenkäsityksiä alettu epäillä antifundamentalis-min noustua. Tästä on tullut uusi dilemma: fun-damentalismi *versus* antifundamentalismi. Se on laajempi tieteenfilosofinen kysymys, joka koskee sekä tieteellisen tiedon olemusta että tieteen paik-kaa yhteiskunnassa. Myös tavallinen tutkija jou-tuu jokapäiväisessä työssään yhä enemmän kos-ketuksiin sen kanssa. Siten, ennen siirtymistä ta-kaisin muuttoliiketutkimukseen, on otettava kan-taa »modernin tiedon ongelmaan».

Pragmatismi ja intressit

Pragmatismi on uskoakseni yksi vaihtoehto rea-lismin ja relativismin välillä. Siitä huolimatta sen näkökulma on lähempänä relativismia kuin realismia. Ensinnäkin, realismista poiketen pragmatismi luopuu lähestymistapojen käsitteistä »oikeina» tai »väärinä». Tahto löytää yhteiskunnan ja luonnon ilmiöiden »todellinen» olemus ja »oikea» tieteellinen metodi on pragmatisteille 1600-luvulta peräisin oleva myytti (Rorty 1982: 198). Ei ole olemassa objektiivista ahistoriallista kriteeriä, jonka perusteella voitaisiin sanoa, että jokin lähesty-mistapa antaa maailmasta »totuudenmukaiseman» kuvan kuin jokin toinen. Toiseksi, relativis-teista poiketen pragmatistien mielestä eri lähesty-mistapoja voidaan verrata keskenään ja puhua pa-remmista ja huonommista (Rorty 1982: 203). Väite, että jokin niistä selittää ilmiön paremmin kuin jokin toinen, tarkoittaa pragmatisteille sitä, että tämä lähestymistapa on joidenkin tavoitteiden

osalta hyödyllisempi (Rorty 1982: 197). Näin olen eri lähestymistapoja verratessa kriteereinä toimivat tavoitteet. Keskustelu tavoitteista kuitenkin jatkuu. Niiden taustalla ovat amat uskomuksemme ja arvoasettelumme, jotka liittyvät vallitsevaan perinteeseen ja yhteiskunnalliseen käytäntöön.

Pragmatismissa on siis selvästi havaittavissa antifundamentalistista asennetta. Tämä asenne on periaatteellinen ja liittyy ihmiskunnan historiallisiin kokemuksiin. Tiedon osuutta yhteiskunnallisen käytännön ja ihmisen jokapäiväisen elämän muotoilijana on vaikea aliarvioida. Tiedon avulla oikeutetaan jokin maailmankatsomus ja käytäntö. Historia on kuitenkin osoittanut, että erilaisten totuutta ja objektiivisuutta korostavien lähestymistapojen yhteiskunnallinen käytäntö on loppujen lopuksi syrjinyt enemmän tai vähemmän niitä, jotka eivät ole mahtuneet sen puitteisiin. Michel Foucault (1967; 1977) on epäilemättä filosofi, joka muuta enemmän on teoksissaan kiinnittänyt huomiota tiedon ja vallan varjopuoliin. Samaa suuntaa jatkavat myös ne viime vuosina kulttuurimaantieteessä ja yhteiskuntatieteissä ilmestyneet tutkimukset, joissa käsitellään vallitsevia näkökulmia ja käytäntöjä ihmisyhteiskunnan eri »vähemmistöryhmien» kannalta (ks. Jackson 1989; Mackenzie 1989; McDowell 1992; Bowlby *et alia* 1989; Kearns & Smith 1994; Koskela 1994; Gleeson 1996; Imrie 1996).

Näin siis vallitsevalla perinteellä ja yhteiskunnallisella käytännöllä on tiedon tuottamisessa olennainen rooli. Toisaalta tieto on juuri se, jonka perusteella vallitsevaa traditiota ja käytäntöä muokataan. Käsitukset tiedon roolista ovat näissä erilaiset. Jürgen Habermas on teoksessaan *Knowledge and human interests* (1978) kertonut kolmesta »transendentiaalisesta intressistä», jotka liittyvät ihmisen toimintaan ja ohjaavat hänen tiedonhankintaansa. Niistä ensimmäinen on *tekninen intressi*. Siihen perustuvat empiiris-analyttiset tieteet. Tavoitteena on luontoa ja yhteiskuntaa hallitsevien lakien löytäminen. Niiden tunteminen sallii ilmiöiden kontrolloimisen ja ennustamisen. *Praktinen intressi* ohjaa historiallis-hermeneuttisia tieteitä. Tavoitteena on yhteiskunnallisten ilmiöiden ymmärtäminen ja sen kautta ihmisten itsen ja toisten ymmärtämisen kasvattaminen sekä kommunikoinnin säilyttäminen yhteiskunnassa. Kolmantena on *emansipatorinen intressi*, joka ohjaa kriittisiä yhteiskuntatieteitä. Tavoitteena on ideologiakritiikki, joka johtaa ihmiskunnan itse-reflektioon (Habermas 1978: 308–311).

Habermas (1978: 312–313) lähtee siis siitä, että ihmisen intressit ovat olemuksiltaan transendentiaalisia. Niiden asettelu toisaalta muokkaa (rajoittaa) ihmisen näkökulmaa maailmasta, toisaalta luo puitteet, joissa tiedon objektiivisuus tulee mahdol-

liseksi (Habermas 1978: 311). Jättäen tässä avoimeksi kysymyksen intressien luonteesta tarkastelen Habermasin käsitystä pyrkimyksenä tuoda esille erilaiset klassiset käsitukset tiedon roolista yhteiskunnallisen käytännön muokkaajana (ks. Kulu 1997: 63–65).

Muuttoliiketutkimus ja praktinen-emansipatorinen intressi

Muuttoliiketutkimuksen tavoitteena on alkuajoista saakka ollut ihmisen muuttoa ohjaavien lakien löytäminen. Tätä naturalistista muuttoliiketutkimusta on ohjannut tekninen intressi, joka perustuu tahtoon kontrolloida ja muokata yhteiskuntaa sitä hallitsevien lakien kautta. Teknisen intressin ja naturalistisen metodologian valta liittyy optimaalisen yhteiskuntajärjestyksen ja -suunnittelun tarpeeseen. Huomattavasti vähemmän, jos juuri ollekaan, on muuton tutkimusta ohjannut praktinen tai emansipatorinen intressi, jonka lähtökohtana on antinaturalistinen metodologia ja tavoitteena yhteiskunnallisen käytännön muokkaaminen muuttajien sekä tuloalueen väestön itsetutkiskelun ja keskinäisen ymmärtämisen kautta. Uskon kuitenkin, että juuri tässä piilee muuttoliiketutkijoille eräs kiitollinen haaste ja mahdollisuus.

Valinta praktisen tai emansipatorisen intressin ja antinaturalismin hyväksi saattaa usein, esimerkiksi tutkittaessa etnistä paluumuuttoa, olla mielekkäämpi ja parempi askel kuin naturalistinen lähestymistapa ja tekninen intressi. Näin voidaan paluumuuttajia tarkastella ryhmänä, josta historialliseen (etniseen) kotimaahansa palatessaan muodostuu joksikin aikaa vähemmistö. Muuttoliike- ja vähemmistötutkimukset ovat kuitenkin osoittaneet, että enemmistön ja vähemmistön asenteet toisiaan kohtaan eivät ole aina myönteisiä. Usein ne ovat kielteisiä ja stereotyyppejä. Se aiheuttaa yhteiskunnassa ryhmien välisiä jännityksiä ja saattaa lopulta olla este paluumuuttajien sopeutumiselle. Esimerkiksi toisen maailmansodan jälkeen Venäjältä, vuosisadan vaihteessa syntyneistä virolaisista kylistä, Viroon palanneiden (yhteensä vähintään 52 000–54 000 virolaista) sopeutuminen ei ole sujunut kivuttomasti (ks. Kulu 1997: 188–204). Voidaan olettaa, että osittain tämä liittyy Virossa vallinneisiin asenteisiin paluumuuttajia kohtaan. Paluumuutto liitettiin kommunistisen puolueen työvoiman hankkimiseen Venäjältä, paluumuuttajat puolestaan yhdistettiin sodanjälkeisenä aikana Neuvosto-Virossa johtasemissa oleviin.

Siten praktiseen tai emansipatoriseen intressiin perustuvalla paluumuuttotutkimuksella voi tämänkaltaisessa tapauksessa olla suuri merkitys. Se auttaisi sekä enemmistöä että vähemmistöä ymmär-

tämään paluumuuttoa ja sen taustaa, ja voisi olla perusta ryhmien itsetutkiskelulle ja sen kautta yhteisymmärryksen kasvulle yhteiskunnassa.

Lopuksi

Sata vuotta sitten Ravenstein etsi muuttoliiketikimusta varten »oikeaa» lähestymistapaa ja löysi sen naturalismista. Nyt, etsittäessä alan tutkimukseen uusia lähestymistapoja, naturalismin rinnalle ovat nousseet antinaturalistiset näkemykset. Mikä vieläkin tärkeämpää, muuttoliiketikimuksen tavoitteiden ja lähestymistapojen sidonnaisuus vallitsevaan traditioon ja yhteiskunnalliseen käytäntöön on tiedostettu. Tavoitteiden ja lähestymistapojen moninaisuus ja tiedon sijoittuneisuus tiedostetaan. Mikäli hyväksymme ajatuksen, tiedämme, että muuttoliiketikimuksen tavoitteiden valinnat merkitsevät myös eettisiä valintoja.

KIRJALLISUUS

- Barnes, B. & D. Bloor (1982). Relativism, rationalism and the sociology of knowledge. *Teoksessa* Hollis, Martin & Steven Lukes (toim.): *Rationality and relativism*, 21–47. Basil Blackwell, Oxford.
- Benko, Georges B. (1995). Geography, history and social sciences: an introduction. *Teoksessa* Benko, Georges B. & Ulf Strohmayer (toim.): *Geography, history and social sciences*, 3–12. Kluwer Academic, Dordrecht.
- Berger, Peter L. & Thomas Luckmann (1967). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. 219 s. Allen Lane, London.
- Bernstein, Richard J. (1983). *Beyond objectivism and relativism: science, hermeneutics and praxis*. 284 s. Basil Blackwell, Oxford.
- Bowlby, S., J. Lewis, L. McDowell & J. Foord (1989). The geography of gender. *Teoksessa* Peet, Richard & Nigel Thrift (toim.): *New models in geography. The political-economy perspective, volume II*, 157–175. Unwin Hyman, London.
- Findlay, A. M. & E. Graham (1991). The challenge facing population geography. *Progress in Human Geography* 15: 2, 149–162.
- Foucault, Michel (1967). *Madness and civilization. A history of insanity in the Age of Reason*. Tavistock, London.
- Foucault, Michel (1970). *The order of things. An archaeology of the human sciences*. 387 s. Tavistock, London.
- Foucault, Michel (1972). *The archaeology of knowledge*. 218 s. Tavistock, London.
- Foucault, Michel (1977). *Discipline and punish. The birth of the prison*. 333 s. Allen Lane, London.
- Gleeson, B. J. (1996). A geography for disabled people? *Transactions of the Institute of British Geographers* 21: 2, 387–396.
- Grigg, D. B. (1977). E. G. Ravenstein and the »laws of migration». *Journal of Historical Geography* 3: 1, 41–54.
- Habermas, Jürgen (1978). *Knowledge and human interests*. 2. p. 392 s. Heinemann Educational, London.
- Halfacree, Keith H. & Paul J. Boyle (1993). The challenge facing migration research: the case for a biographical approach. *Progress in Human Geography* 17: 3, 333–348.
- Hanson, Norwood Russell (1958). *Patterns of discovery. An inquiry into the conceptual foundations of science*. 241 s. Cambridge University Press, Cambridge.
- Häkli, Jouni (1994). Territoriality and the rise of modern state. *Fennia* 172: 1, 1–82.
- Imrie, R. (1996). Ableist geographies, disablist spaces: towards a reconstruction of Gollidge's 'geography and the disabled'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 21: 2, 397–403.
- Jackson, Peter (1989). Geography, race, and racism. *Teoksessa* Peet, Richard & Nigel Thrift (toim.): *New models in geography. The political-economy perspective, volume II*, 176–195. Unwin Hyman, London.
- Kearns, Robin A. & Christopher J. Smith (1994). The residential mobility experiences of marginalized populations. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 85: 2, 114–129.
- Koskela, Hille (1994). »Tila on kuin tuhat lävistävää silmää» – ajatuksia tilakäsityksistä, kaupunkipeloista ja tilan kokemisesta. *Naistutkimus* 7: 4, 22–33.
- Kuhn, Thomas S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. 172 s. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kulu, Hill (1997). Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. (Summary: Estonian return migration 1940–1989. A case of West-Siberian Estonians.) *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Helsinkiensis* C 9. 278 s.
- Lee, Everett S. (1966). A theory of migration. *Demography* 3: 1, 47–57.
- Little, Daniel (1991). *Varieties of social explanation. An introduction to the philosophy of social science*. 258 s. Westview, Oxford.
- Lõhkivi, Endla (1995). Relativismi ja realismi lepitamas. *Teoksessa* Loone, Eero (toim.): *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused*, 81–94. Tartumaa, Tartu.
- Lõhkivi, Endla (1996). Duhem-Quine'i alamääratuse tees ja realismi-relativismi tüli. *Akadeemia* 8: 8, 1682–1698.
- Mackenzie, S. (1989). Woman in the city. *Teoksessa* Peet, Richard & Nigel Thrift (toim.): *New models in geography. The political-economy perspective, volume II*, 109–126. Unwin Hyman, London.
- McDowell, L. (1992). Doing gender: feminism, feminists, and research methods in human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers* 17: 4, 399–416.
- Moon, Bruce (1995). Paradigms in migration research: exploring »moorings» as a schema. *Progress in Human Geography* 19: 4, 504–524.
- Niiniluoto, Ilkka (1980). *Johdatus tieteenfilosofiaan: käsitteen- ja teorianmuodostus*. 314 s. Otava, Keuruu.
- Niiniluoto, Ilkka (1983). *Tieteellinen päättely ja selittäminen*. 416 s. Otava, Keuruu.

- Niiniluoto, Ilkka (1984). *Tiede, filosofia ja maailmankatsomus. Filosofisia esseitä tiedosta ja sen arvosta*. 358 s. Otava, Keuruu.
- Niiniluoto, Ilkka (1990). *Maailma, minä ja kulttuuri. Emergentin materialismin näkökulma*. 336 s. Otava, Keuruu.
- Ravenstein, Earnst Georg (1885). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 48, 167–227.
- Ravenstein, Earnst Georg (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 52, 241–301.
- Rorty, Richard (1980). *Philosophy and the mirror of nature*. 401 s. Basil Blackwell, Oxford.
- Rorty, Richard (1982). *Consequences of pragmatism. Essays: 1972–1980*. 237 s. Harvester Press, Brighton.
- Sintonen, Matti (1986). Positivismi. *Teoksessa* Niiniluoto, Ilkka & Esa Saarinen (toim.): *Vuosisatamme filosofia*, 1–39. WSOY, Juva.
- Trigg, Roger (1985). *Understanding social science. A philosophical introduction to the social sciences*. 224 s. Basil Blackwell, Oxford.
- Tuomela, Raimo & Ilkka Patoluoto (1975). Johdatusta Hansonin kirjoitukseen. *Teoksessa* Tuomela, Raimo & Ilkka Patoluoto (toim.): *Yhteiskuntatieteiden filosofiset perusteet I*, 189–191. Gaudeamus, Helsinki.
- Unwin, Tim (1992). *The place of geography*. 273 s. Longman Scientific & Technical, Harlow.